

Tanja VUJOVIĆ*

CRNOGORSKO KULTURNO NASLJEĐE OBALA SKADARSKOG JEZERA

Sažetak: Vode, ostrva i obale Skadarskog jezera čuvaju tragove prošlosti i baštine dugu istoriju života i stvaralaštva od najranijih vremena preko antike, srednjeg vijeka i novog doba do danas. Brojni kulturno-istorijski spomenici različitih vrsta su istraženi, valorizovani i zakonom zaštićeni dok, takođe, veliki broj prostora i objekata tek treba proći naučnu i stručnu obradu i valorizaciju. Riječ je o arheološkim lokalitetima, urbanim i ruralnim aglomeracijama, gradinama i utvrđenjima, crkvama i manastirima, tradicionalnoj arhitekturi, kulturnom pejzažu i nematerijalnom nasljeđu.

Ovaj prilog je cjeloviti pregled kulturnog nasljeđa nastao na osnovu dosadašnjih saznanja, dokumentovanosti istorijskih, arhitektonskih, ambijentalnih, tradicionalnih i spomeničkih vrijednosti. Osim materijalnih kulturnih dobara, pregled kulturnog nasljeđa Skadarskog jezera obuhvata i nematerijalno nasljeđe i kulturni pejzaž, vrste kulturnih vrijednosti koje do sada nijesu prepoznate i obrađene s aspekta institucionalne službe zaštite spomenika kulture Crne Gore. Posebno je akcentovano manje poznato i nedovoljno istraženo kulturno nasljeđe i mogućnost njegove valorizacije, zaštite i prezentacije kroz integralnu zaštitu, zajedno sa već valorizovanim i zaštićenim spomenicima kulture, na primjeru Rijeke Crnojevića. Na kraju priloga su ponuđene neke od smjernica i mjera zaštite zatečenih vrijednosti crnogorskog kulturnog nasljeđa Skadarskog jezera.

Ključne riječi: *kulturno nasljeđe, graditeljska baština, tradicionalno graditeljstvo, spomenici kulture, zaštita, valorizacija*

Abstract: Waters, islands and coast of the Scutari Lake keep the traces of the past and inherit the long history of life and deed from the most ancient times through antiquity, Middle-ages and Modern time till nowadays. The numerous cultural-historic monuments have been examined, valorized and put under protection but there are still many sites and objects that need to pass a long expertize elaboration and valorisation. Here we speak about the archeological sites, the urban and rural agglomeration, constructions and fortresses, churches and monastories, traditional architecture landscapes and immaterial heritage.

This annex is a comprihensive survey of cultural heritage set upon the outgoing knowledg, the documented historical, architectonical, ecological, traditional and monumental va-

* Tanja Vujović, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Cetinje

lues. Besides the material cultural values, the survey on the cultural heritage of Scutary Lake includes also the immaterial heritage, cultural landscape and other sorts of cultural values that have not been recognized so far nor elaborated on the level of professional services lead by the Institute for protection of cultural heritage of Montenegro. It was pointed out the less investigated heritage, the possibility of its valorisation, protection and presentation at the example of the locality Rijeka Crnojevica. At the end of the paper there are some suggestions regarding the directives and protection measures that might be applied to the existing Montenegrin cultural heritage on the Skutari Lake area.

Key words: *cultural heritage, construction g heritage, traditional construction, cultural monuments, protection, valorisation*

UVOD

Prije skoro 30 godina kulturno-istorijski spomenici na Skadarskom jezeru bili su jedna od tema kojom se bavio simpozijum CANU. Publikovani radovi¹ predstavljali su tada lako dostupnu i dragocjenu literaturu za mnoge stručnjake pa i za nas u službi zaštite spomenika kulture. U samo deset radova nalazilo se mnoštvo podataka od kojih su i danas mnogi aktualni i, nažalost, nijesu prevaziđeni novim saznanjima. Tada akcentovan nedostatak naučnog skupa, odsustvo albanskih stručnjaka i naučnika, nedavno je uklonjen pa s pravom možemo očekivati cjelovito sagledavanje do sada prepoznatih resursa i potencijala kulturnog nasljeđa Skadarskog jezera.

Ovo mjesto baštini valorizovane i prepoznate ali i nedovoljno valorizovane vrijednosti koje mu daju izrazit istorijski, kulturni, spomenički, duštveni, prirodni, priredni, materijalni i nematerijalni značaj u Crnoj Gori. Osim njega, samo Bokotorski zaliv, na tako malom prostoru ima tako vrijedne i značajne dragocjenosti kulturno-istorijske baštine. Jezero je bilo istorijska pozornica prožimanja, nastanka, trajanja i nestanka brojnih civilizacija i kultura, dukljanske, zetske i crnogorske države i naroda, dinasta, duhovnika, vlastele, pobjeda i poraza, materijalnog i nematerijalnog stvaralaštva. Dobar dio njegove prošlosti je očuvan, o pojedinim segmentima znamo mnogo, nešto upravo otkrivamo, a dio istorijskih događanja i materijalnih svjedoka „Velje vode” tek će se otkriti budućim istraživanjima. Nivo istraženosti i proučenosti, dokumentovanost i stanje naslijeđenih vrijednosti kulturne baštine Skadarskog jezera je različit, ali se čine izvjesni ali nedovoljni napori da se ovaj prostor bolje istorijski i spomenički vrednuje. Sve u cilju većeg poznavanja, razumijevanja, poboljšanja stanja zatečenih spomeničkih vrijednosti, očuvanja, zaštite, unapređenja i prezentacije kulturne baštine kao neponovljivog resursa i potencijala svakog naroda i države.

Crnogorsko kulturno, materijalno nasljeđe na vodi i obalama Skadarskog jezera može se posmatrati kao cjelovito kulturno dobro sa blisko povezanim istorijskim i prirodnim vrijednostima. Za potrebe ovog priloga, cijeneći poželjnim uže stručnu interpretaciju zatečenih i poznatih spomeničkih i kulturno-istorijskih tekovi-

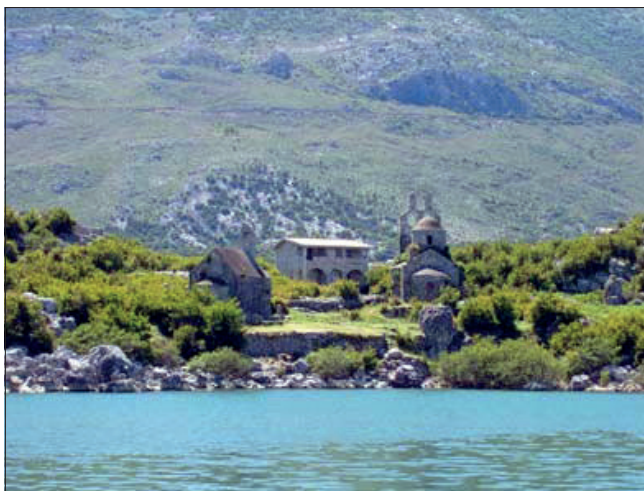
¹ Skadarsko jezero, CANU Naučni skupovi knjiga 9, Titograd 1983. godine

na, navedene vrijednosti su predstavljene kao spomenički valorizovani dio kulturne baštine (zaštićena kulturna dobra ili spomenici kulture) i evidentirana kulturna baština.

Zaštićena kulturna dobra

Još u godinama formiranja institucionalne službe zaštite spomenika kulture u Crnoj Gori, prepoznate su kulturno-istorijske vrijednosti graditeljskog nasljeđa Skadarskog jezera, pa njegovi spomenici kulture spadaju među prvozaštićene. Tadašnji Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnjačkih rijetkosti integralno je štitió prepoznate kulturno-istorijske i prirodne vrijednosti Skadarskog jezera kroz pojedinačnu zaštitu manastira na jezerskim goricama i drugih sakralnih i profanih objekata koji su tokom posljednjih šest decenija kontinuirano pravno i fizički štíćeni. Po odredbama još važećeg zakona, 90-ih godina XX vijeka, kategorisani su u tri kategorije spomeničke vrijednosti.² Nažalost, nivo pravne zaštite nije uvijek pratila i odgovarajuća fizička zaštita pa jedan broj zaštićenih spomenika kulture na jezeru nije u dobrom stanju i pored kontinuirane pažnje službe zaštite.

Zaštićeni spomenici kulture na ostrvima i obalama Skadarskog jezera sadrže izuzetno značajne istorijske, arhitektonske, umjetničke, etnografske i ambijentalne vrijednosti. U posmatranom užem pojasu oko Skadarskog jezera, koji se većim dijelom poklapa sa granicama zahvata NP Skadarsko jezero, zaštićeno je 29 spomenika kulture, računajući i objekte koji su u postupku proglašē-

² Dokumentacija Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture, Cetinje

nja spomenikom.³ S obzirom na kategoriju spomeničke vrijednosti, spomenika I (prve) kategorije je dva, II (druge) kategorije 13⁴ i spomenika III kategorije je 14.

U basenu Skadarskog jezera, kao što znamo, odvijali su se izuzetno važni historijski događaji. Od Duklje do Bara i Svača i od Skadra i Bojane do Cetinja je najveći dio naše najznačajnije historijske, nacionalne, kulturne,

vjerske i državne prošlosti. Cio taj put, vrijeme, prostor i ljudi ostavili su neizbrisive tragove koje smo obavezni čuvati. Arhitektonski i pisani tragovi minulih vremena svjedoče o vrijednostima do kojih su držali oni koji su ih stvarali. Na obalama Jezera je i nasljeđe Vojislavljevića (Prapatna), ali ga nijesmo previše tražili. Na sreću, očuvano je poznato graditeljsko nasljeđe Balšića, Crnojevića i Petrovića, kao i predbalšićki trikonhos i pirg na Tophali pa je Skadarsko jezero danas najpoznatije po manastirima Prečista Krajinska, Vranjina, Starčevo, Moračnik, Beška i Kom te Crnojevića prijestonicama, Žabljaku i Obodu sa crkvom Sv. Nikole na Riječkom gradu. Dragocjeno nasljeđe ovog prostora su i crkve u Jeksi i Vukovcima.

Očuvani su stari gradovi utvrde koji su branili zemlju i šest tvrđava na ostrvima i obali jezera koje su utvrđivale granice osvajača i oslobodilaca. Takođe, i tipična ribarska naselja, dva zimovnika cetinjskog sveca, te Danilov most i hiljadugodišnji bunar kao zadužbine i javni objekti. Posebno su vrijedni nalazi antičkog perioda sa istraženog lokaliteta na Veljim Ledinama i na neistraženom prostoru Mjace u Zeti.

³ Postupak proglašenja spomenikom kulture započet je 1995. godine po odredbama Zakona o zaštiti spomenika kulture (Sl. list RCG br. 47/91) za ukupno 17 objekata budućih spomenika kulture. Postupak formalno pravne zaštite nije okončan po odredbama navedenog Zakona zbog činjenice da njihovo usvajanje na Skupštini RCG nikada nije stavljeno na dnevni red. Služba zaštite je na osnovu prethodne stručne dokumentacije i elaboracije spomeničkih vrijednosti imala stav i praksu kao da navedeni objekti jesu spomenici kulture, kako i ja sada činim. Objekti su spomenički valorizovani i kategorisani.

⁴ Zajedno sa Trikonhalnom crkvom i Pirgom na Tophali koji su posebno predloženi za ovu kategoriju spomeničke vrijednosti. U ovom radu Tophala je predstavljena kao jedno kulturno dobro. U postupku kategorizacije Karuč je predložen za III kategoriju spomeničke vrijednosti.

Zaštićeni i kategorisani, nepokretni spomenici kulture

1. Žabljak Crnojevića, prijestoni grad iz XV vijeka	I (prva) kategorija
2. Manastir Kom Crnojevića sa crkvom Uspenja Bogorodice iz 1414. godine	
3. Riječki grad – Obod Crnojevića iz 1475. godine	II (druga) kategorija
4. Trikonhos i pirg na Tophali iz XI-XII i XV vijeka	
5. Manastir Starčevo iz 1376. godine	
6. Manastir Moračnik s početka XV vijeka	
7. Manastir Prečista Krajinska iz XI – XII vijeka	
8. Manastir Beška iz 1439. godine	
9. Crkva Sv. Nikole na Riječkom Gradu iz 1743. godine	
10. Crkva Blagovještenja na Jeksi iz 1620. godine	
11. Nekropola Velje Ledine u Gostilju, III – II vijek stare ere	
12. Arheološki lokalitet Mjace u Matagužima	
13. Kuća Sv. Petra Cetinjskog na Rijeci Crnojevića iz 1815. godine	
14. Vladičina kula na Karuču iz 1808. godine	
15. Most knjaza Danila na Rijeci Crnojevića iz 1853. godine	
16. Manastir Vranjina sa crkvom Sv. Nikole, XIII vijek – 1886. godina	III (treća) kategorija
17. Crkva Sv. Trojice u Vukovcima, 1336–1792. godina	
18. Crkva Sv. Nikole u Matagužima iz XVIII vijeka	
19. Lokalitet Kirza u Sukuruću, antički period	
20. Lokalitet Čaf kiš u Dubravi u Vuksanlekićima, srednji vijek	
21. Balšića grad na Lijepoj ploči iznad Ponara, srednji vijek	
22. Tvrđava Oblun u Vukovcima, srednji vijek	
23. Tvrđava Planinica u Dodošima, XVI – XIX vijek	
24. Utvrđenje Besac u Virpazaru iz 1487. godine	
25. Utvrđenje Grmožur iz 1843. godine	
26. Tvrđava Lesendro kod Vranjine 1843. godine	
27. Stari bunar u Ostrosu s početka XI vijeka	
28. Naselje Vranjina, XVIII vijek	
29. Ribarsko naselje Karuč, XIX vijek	

Pokretna kulturna dobra

Pokretna kulturna dobra koja su nastala na ovim vodama i obalama su neraskidivo vezana za kulturno- istorijski kontekst, nepokretna kulturna dobra i život u njoj. Ona bogate zbirke i riznice brojnih muzeja i sakralnih objekata u Crnoj Gori. U zaštićenim praistorijskim zbirkama, antičkim, istorijskim, etnografskim, umjetničkim, numizmatičkim, zbirkama arhivalija u Cetinju, Baru, Podgorici i drugim mjestima, nalaze se brojna svjedočanstva koja služe proučavanju, razumijevanju i očuvanju.

vanju složenih istorijskih tokova koji se se ukrštali na vodama ovog Jezera. Jedan dio tog nasljeđa nalazi se u privatnim zbirka, a fond crkvenog i folklornog mobilijara van zaštićenih i muzejski obrađenih zbirki i manastirskih riznica nije popisano i tretirano na odgovarajući konzervatorski način. Na sreću još postoji jedinstveni predmet koji je rođen i živi samo na ovom jezeru. To je tipični tradicionalni, drveni čun na vesla koji su izrađivali domaći majstori, od materijala iz neposrednog okruženja, za potrebe ribarenja i prevoz putevima jezera. Zbog svoje osobenosti zaslužuje da bude pojedinačno zakonom zaštićen. Slični upotrebni ali i umjetnički predmeti su nevjestinska slikana, drvena škrinja, kod nas poznata kao skadarska, i kolijevka istovjetnih karakteristika.

Pokretni spomenici kulture

1. Praistorijska zbirka, Kolekcija nalaza ilirskog materijala	Muzeji i galerije Podgorice
2. Antička zbirka, Kolekcija nalaza rimskih lokaliteta	
3. Numizmatička zbirka	
4. Istorijska zbirka	
5. Etnografska zbirka	
6. Umjetnička zbirka	
7. Prirodnjačke zbirke	Prirodnjački muzej CG
8. Zbirka haljetaka crnogorske narodne nošnje	Zavičajni muzej Bar
9. Zbirka haljetaka crnogorske ženske nošnje	
10. Zbirka haljetaka spičanske nevjestičke nošnje	
11. Zbirka haljetaka spičanske djevojačke nošnje	
12. Zbirka haljetaka spičanske svakodnevne ženske nošnje	
13. Zbirka haljetaka šestanske ženske nošnje	
14. Zbirka haljetaka šestanske muške nošnje	
15. Zbirka nakita za šestansku žensku nošnju	
16. Zbirka nakita za spičansku nošnju	
17. U cetinjskim muzejima je zaštićeno 122 zbirke i ne treba sumnjati da se u nekima od njih nalazi i eksponati sa SJ.	Narodni muzej Crne Gore, Cetinje
18. Prolog napisan na Starčevu čuva se u Državnoj biblioteci Berlina a Četvoroevanđelje Starčeve Gorice u biblioteci Marciana u Veneciji. Cetinjski psaltir pisan u nekom skriptorijumu na SJ nalazi se u Sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu dok se Vranjinsko četvoroevanđelje, po mišljenju, nalazi u Odesi. Čuven Gorički zbornik sa prepiskom Nikona Jerusalimca i Jelene Balšić je u SANU u Beogradu. U istom gradu, u Muzeju SPC, je rukopis Vlastareva sintagma. Praznični minnej iz 1483. godine čuva Univerzitetska biblioteka u Torinu.*	Berlin, Venecija, Zagreb, Odesa, Beograd, Torino

* Rajka Vujošević, *Skriptorij Skadarskog jezera*, CANU, Naučni skupovi knj. 9, Titograd 1983, str. 596–599.

Spomen-obilježja crnogorskim oslobodilačkim ratovima i NOB-u

Spomen-obilježja crnogorskim oslobodilačkim ratovima i NOB-u podizana su još od kraja

XIX vijeka. U vrijeme Knjaževine i Kraljevine Crne Gore podignute su memorije znamenitim crnogorskim junacima i pobjedama. Slična ali izrazito brojnija i drugačijeg oblikovanja i dekoracije imenujemo kao spomen-obilježja NOB-u, građena ili postavljana od sredine XX vijeka. Njihovo podizanje ukazivalo je na značaj i univerzalne vrijednosti oslobodilačke i antifašističke borbe te s pravom predstavljaju naše istorijsko nasljeđe. Riječ je o spomenicima, spomen-piramidama, spomen-grobnicama, spomen-kućama i spomen-pločama. Dolje navedeni spomenici i spomen-obilježja u basenu Skadarskog jezera nijesu i jedini već samo oni za koje u dokumentaciji službe zaštite spomenika kulture Crne Gore postoji osnovna evidencija i dokumentacija.⁵

⁵ Registar zaštićenih spomenika kulture Crne Gore sadrži upise ovakvih objekata od 1948. pa sve do 80-tih godina XX vijeka. Do velikih društvenih previranja 90-ih godina bili su „briga” RZZSK Cetinje. U međuvremenu su zanemareni i u praksi postali „teret” održavanja kako subjektima koji su ih podizali tako i opštinama na čijoj teritoriji se nalaze pa i službi zaštite. Donošenjem Zakona o spomen-obilježjima (Sl. list CG br. 40/08), prije dvije godine briga o tom fondu istorijskih spomenika i spomen-obilježja je uređen na način bolji od dosadašnjeg.

Spomen-obilježja crnogorskim oslobodilačkim ratovima i NOB-u

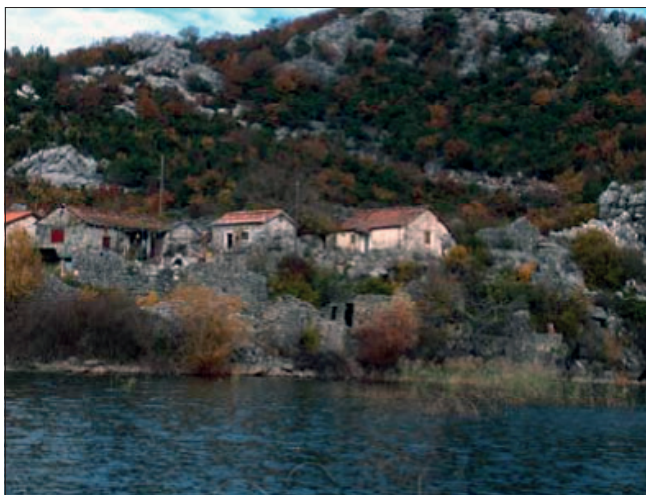
1. Spomen-ploča na mjestu pogibije B. Orlandića, Godinje	Bar
2. Spomen-ploča Ivu Nikiću, Limljani	
3. Spomen-ploča Ristu Markoviću, Mijela, Virpazar	
4. Spomen-ploča u znak borbe od 13. jula 1941, Virpazar	
5. Spomen-ploča, Pavlova strana	Cetinje
6. Spomen-ploča, Carev Laz	
7. Spomen-ploča 110 strijeljanih rodoljuba, Rijeka Crnojevića	
8. Spomen-kuća Mihaila Bastaća, Rijeka Crnojevića	
9. Spomenik prvim obješenim taocima, Rijeka Crnojevića	
10. Spomenik palim rodoljubima u oslobodilačkim ratovima 1919–1945, Rijeka Crnojevića	
11. Spomen-ploča gdje je radila tehnika PK KPJ za Crnu Goru, Gostilj	Podgorica
12. Spomen-ploča na kući glavnog štaba NOB Crne Gore, Gostilj	
13. Spomen-ploča, Bijelo Polje, Zeta	
14. Spomenik, Balabani, Zeta	
15. Spomenik kod sela Mataguži, Zeta	
16. Spomen-grobnica, Golubovci	
17. Spomen-piramida, Gostilj	
18. Spomen-piramida, Mataguži	

Spomenički nevalorizovana, evidentirana kulturna baština

Kako smo već rekli, posmatrano područje je nedovoljno *arheološki* i arhitektonski istraženo, izuzimajući već zaštićena kulturna dobra. Nespornu arheološku vrijednost područja Zete, Malesije, Krajine, Crmnice, Riječke i Lješanske oblasti potvrđuju brojni u izvorima, literaturi i terenskim uvidom evidentirani, objekti i lokacije. Nažalost, još nema pouzdanih podataka o eventualnim hidroarheološkim lokalitetima, jer su vode jezera vjekovima bile put pa je moguće da je trag određenih tereta i plovila još uvijek na njegovom dnu. *Stanje* arheoloških lokaliteta je u smislu očuvanih nedevasiranih lokacija dobro, ali je loše što nisu mapirani i više istraženi. Kao *mjere* za poboljšanje stanja, treba predvidjeti hidro i arheološka rekognosciranja, son-

dažno istraživanje i izradu mape potencijalnih hidroarheoloških i arheoloških lokacija.

Sakralne objekte reprezentuju zaštićeni manastiri i crkve na goricama i obalama Skadarskog jezera. No osim njih postoji veliki broj takvih građevina i njihovih ostataka koje, bilo da su u kultu ili ne, čekaju istorijsku i spomeničku valorizaciju nakon provedenog postupka arhitektonskog i

istraživanja izvora. Bratsveničke i seoske crve i džamije podijelile su sudbinu ostalog materijalnog nasljeđa ovih krajeva. Građene na najboljim mjestima obično predstavljaju znak u prostoru i brižljivo su zidane u vremenima veće ili manje oskudice. Za potrebe vjere i duhovnog života izgrađen je veliki broj crkava čija se gradnja nije naslanjala na poznate arhitektonske stilove već na lokalnu graditeljsku tradiciju. To znači zidanje s priklesanim kamenom, svoltavanje krovne konstrukcije, rasterećenje zidne mase s prislonjenim pilastrima i lucima čime je vršena podjela na traveje sa zvonnicama „na preslicu” i malim prozorima, skoro puškarnicama. Takve crkvene građevine obično su bile lišene skulptorskih i arhitektonskih dekoracija. Orientalne uticaje na ove prostore donosi i ostavlja Otomansko carstvo ali bez značajnijih graditeljskih i umjetničkih dometa, po dosadašnjim saznanjima. Za sakralne objekte nije moguće izreći ocjenu *stanja* zbog nedostatka novijeg uvida pa je i prva *mjera* neposredan uvid u postojeće stanje, valorizacija zatečenih vrijednosti, izrada projekata postojećeg stanja i na osnovu toga izreći i obaviti mjere zaštite.

Urbane i ambijentalne cjeline na Skadarskom jezeru nijesu brojne kao ruralne i polururalne ali su dijelom očuvale duh vremena u kojem su nastale i u kojem su se intenzivno razvijale i dostigle svoj maksimum. Ljetnjikovac kralja Nikole i Hotel Obod na Rijeci Crnojevića

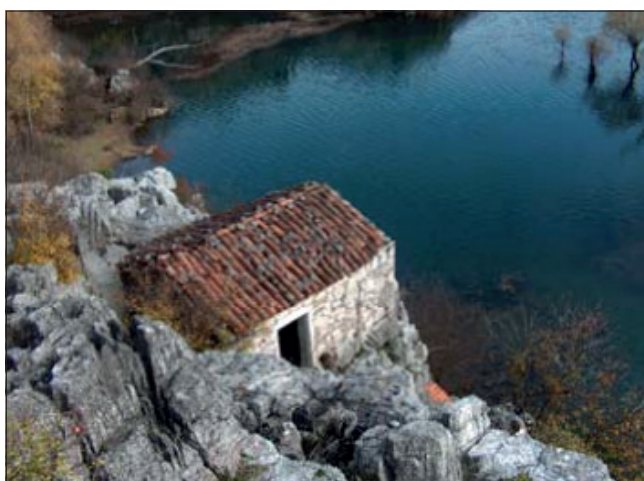
su za lokacije na kojima se nalaze monumentalna, profana zdanja i predstavljaju veliki potencijal koji treba vrednovati. Ostaci dvora Balšića u Godinju su vrsta materijalnog nasljeđa Balšića koje nije očuvano u velikoj mjeri pa ga je tim prije nužno najhitnijim mjerama pravno i fizički zaštititi. Od velikog značaja za sagledavanje naslijeđenih autentičnih vrijednosti su i ambijentalne cjeline Godinje, Dodoši, Karučki zaliv, Poluostrvo Prevlake Riječka, mlinovi Poseljana i bunari Ostrosa kao i drugi brojni pojedinačni objekti koji se nalaze u navedenim cjelinama ili van njih. Stari mostovi, putevi i škole su svezremana, nadsacionalna i multikulturalna tekovina i bez obzira na stanje, arhitektonsku i ambijentalnu vrijednost uvijek ih treba štiti i čuvati u svakom smislu. *Stanje* urbanističko-arhitektonsko-ambijentalnih cjelina i objekata nije zadovoljavajuće i potreban je čitav niz raspoloživih *mjera* za njegovo poboljšanje, kao što su prostorni planovi, stručna dokumentacija, fizička zaštita, konzervacija, revitalizacija, sanacija, određivanje adekvatne namjene, održavanje...

Iz gorenavedene cjeline ističu se autentično očuvani *objekti narodnog ili tradicionalnog graditeljstva* ili ambijentalna aritektura. Kako god je imenovali, ona je dio tradicionalne autohtone kulture i identiteta koji kroz integralnu zaštitu i spomeničku valorizaciju bogati kulturno nasljeđe svake zemlje. Od postojećeg očuvanog fonda tradicionalnog graditeljskog nasljeđa najpoznatija su crmnička sela i kuće. To su kuće i sela nastala u simbiozi prirodnih uslova i ekonomskih potreba. Kuće su locirane

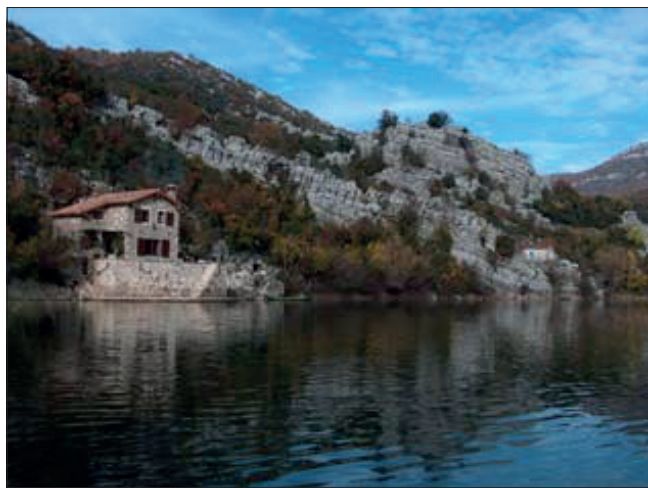
na kosini terena, građene kamenom na čvrstoj podlozi sa konobom pod volat, sa terasom natkrivenom lozom na odru, međusobno spojene ili povezane zajedničkim dvorišnim ili seoskim komunikacijama i prostorima. U brojnim crmničkim i riječkim naseljima nalazimo začetke urbanizma u tom tradicionalno ru-

ralnom području. Razvoj kuće kao i u drugim prostorima sličnih prirodnih i društvenih uslova kretao se od jednostavnih do višedjeljnih, a u smislu posebne arhitektonske forme od pojedinačno rađenih do kuća u nizu. Krajina baštini takođe vrijedne objekte tradicionalnog graditeljstva koji za razliku od ostalih autentično očuvanih objekata tradicionalnog graditeljstva čuva i dio islamske kulture i tradicije u graditeljstvu i kulturi stanovanja. Na mekoj obali jezera su zetska sela, koja se zbog konfiguracije terena, poljoprivrede kao osnovne djelatnosti i promjenjivog vodostaja Jezera razlukuju od drugih. Nešto su udaljenija od obale u klasičnom smislu, a i sama obala Jezera na tom dijelu je promjenjiva. Zbog nevelikog iskustva obrade i gradnje kamenom, nedostatka lo-

kalskih majstora i majdana, načina privređivanja i u posljednjih 20 godina drastično promijenjenih društveno-ekonomskih i sociokulturnih odnosa, u maloj mjeri je očuvana tradicionalna arhitektura.⁶ Osim sela i kuća vanrednu vrijednost ovog prostora predstavljaju i ostali tradicionalni privredni i pomoćni objekti kakvi su mlinovi, gumna, ublovi, međe, mostovi, popločana dvorišta, ulice, stepeništa. Stanje ovakvih objekata nije zadovoljavajuće, ali nije sasvim izgubljena naslijeđena autentičnost. Ako je takva ocjena stanja tačna, onda bi prva mjera bila zaustavljanje neplanirane i neodobrene gradnje, uklanjanje nanijete štete i stvaranje uslova za sprečavanje dalje degradacije zatečenih ambijentalnih vrijednosti. Takođe, u kontekstu ovog dijela kul-

⁶ T. Vujačić, Arhitektura i stanovanje na obali Skadarskog jezera (Zeta-Godinje-Karuč), Etnolog br. 2, Skopje 1992, str. 235–245.

naselja na samoj kamenoj obali jezera. Nastala su kao sezonska staništa u periodima intenzivnog ribarenja na jezeru, tokom XVIII i XIX vijeka i predstavljaju specifičnost Skadarskog jezera. Tek od druge polovine XIX vijeka takva naselja postala su stalna sela. Još i danas je dijelom očuvan ambijent i arhitektura Vranjine i Karučkog zaliva. Ribarske kuće su prvobitno bile male i prizemne suvote, zidane pritesanim kamenom u krečnom malteru ili bez njega, dvovodnog krova, drvene krovne konstrukcije, pokrivene kanalicom. Imale su samo jednu prostoriju koja je služila za preradu, konzerviranje i čuvanje ribe, te smještaj i opravku pribora za ribarenje. Danas

su takvi objekti ruinirana kućišta ili su pak na njihovim temeljima napravljene kuće koje služe za povremeno ili stalno stanovanje. Bez obzira na *stanje*, koje je u smislu autentičnosti većim dijelom izgubljeno, valja insistirati na *mjeri* zaštite putem određivanja promišljene namjene takvih očuvanih objekata. Naravno, da nije moguće prinuditi vlasnike da se bave ribarenjem i preradom ribe na tradicionalan način, pa insistiranje na prvobitnoj namjeni ne bi rezultiralo željenim rješenjima. Mogući produžetak trajanja starih zanata (izrada čunova i opreme za ribarenje, izrada tige kanalice, obrada kamena i drveta, upotrebni i dekorativni predmeti sa materijalima iz neposredne okoline), te kontrolisani turistički smještaj u takvim objektima čine se kao mogući sadržaji.

turne baštine preporučujem revitalizaciju sela sa provjerenim tradicionalnim rješenjima, zaustavljanje urbanizacije jer već izgrađene i strukture koje su planirane mogu biti dovoljne za narednih nekoliko decenija.

Tradicionalni lov i ribolov su na Skadarskom jezeru osim opreme, sprava i alata za tu djelatnost u nasljeđe ostavili i osoben pečat na tradicionalnu arhitekturu. To su *ribarska*

Nematerijalno nasljeđe Skadarskog jezera spada u korpus kulturnih dobara koje nijesmo uspješli integralno sagledati i shodno postojećoj zakonskoj regulativi nijedno nije zakonom zaštićeno.⁷ S obzirom na nivo proučenosti istog i lične afinitete kandidujem *Legendu o Vladimiru i Kosari* ili kult Svetog Vladimira na prevaru pogubljenog zetskog kneza (1016. godine) koji po svom značaju prelazi granice predmetne oblasti. To je priča o ljubavi, zajedništvu, vjeri i nadi očuvanim i u materijalnom nasljeđu (Vladimirov krst) i običaju da vjernici tri vjere pohode tradicionalnim određeno kultno mjesto (vrh Rumije). Zbog brojnih manastira i crkava, činjenice da su na jezeru bila sjedišta Zetske mitropolije i države, te činjenice da je

pisanje, iluminacija i štamparstvo rodni kraj ovih znanja i vještina, Skadarsko jezero sa svojim nasljeđem mnogi vide kao Frnogorsku *Svetu Goru*. Takođe valja imatu na umu dragocjeno tradicionalno iskustvo, znanje, vještine oličene u narodnom folkloru, nošnjama, igrama, običajima i vjerovanjima, muzičkom stvaralaštvu i instrumentima. Bilo bi dobro dokumentovati sve jezike i dijalekte koje ovo jezero oduvijek zna, to bogatsvo različitih imenovanja, molitvi, zahvala i prekora koji su mu upućivani kao što to i danas čine njegovi stanovnici. O jezeru kao inspiraciji i motivu umjetnika da i ne govorimo. Karakteristika *stanja* je nedovoljna proučenost i nesistemizovanost izvora i građe o nematerijalnim oblicima i manifestacijama kulture

⁷ Novi Zakon o zaštiti kulturnih dobara, koji je ovih dana u fazi Nacrta predat Skupštini CG na usvajanje predviđa i zaštitu Qematerijalne baštine i Nulturnog pejzaža, te shodno tome ove vrste kulturnog nasljeđa moraju biti predmet stručne pažnje u narednom periodu.

i tradicije i kao prva *mjera* nameće se kontinuiran i stručan rad. Nematerijalno nasljeđe basena SJ je u potpunosti podijelilo sudbinu cjelokupnog takvog nasljeđa u Crnoj Gori. Pa kad govorimo o njegovom stanju onda moramo imati na umu da se ono očuvalo u onoj mjeri koliko svaka pojedinačna porodica, bratstvo ili nešto šira društvena zajednica drži do takvih vrijednosti. Najvažniji porodični, društveni ili religijski običaji su posljednjih 20-ak godina doživjeli neku vrstu obnavljanja ali su u praktikovanju dijelom izmijenjeni u odnosu na starije manifestacije istih.

Kulturni pejzaž je kategorija kulturnog dobra koja u slučaju Skadarskog jezera i njegovog najbližeg zaleđa jednostavno spaja sve navedene vrijednosti valorizovane i nevalorizovane kulturne baštine. Tu su, kao dio prirodnog i stvorenog pejzaža finije podzidane i jednostavne suvomeđe kuća i imanja, vinograda i voćnjaka, stari putevi i staze, mali jednostavni mostovi ili samo poređano kamenje za prelaz preko vode. Tu su i samonikle i zasađene smokve i šipfi, zetski i ceklinski lugovi u kojima se bere pruće i druge korisne luške trave, tu su pčelinjaci i bunari, bistije i vezovi za čunove. Sve je to već dio nekog starog sela, tvrđave, sakralnog ili profanog kompleksa, dio nečega. *Stanje* kulturnog pejzaža je zadovoljavajuće iako se u posljednjoj deceniji našao na udaru graditeljske ekspanzije koja nije mimoišla ni ovo područje, narušavajući i važnije objekte od starih staza i suvomeđa. Kao prva *mjera* zaštite preporučuje se najhitnije zaustavljanje takve prakse i unapređenje saradnje svih odgovornih subjekata, prije svih institucija za zaštitu prirode i kulturnih dobara.

Evidentirana kulturna baština

1. Ostaci crkve ispod karaule i džamija u selu Ckla, Maskiš	Krajina
2. Bunari Ostrosa i cijele Krajine	
3. Ambijentalna cjelina i džamija, Bobovište	
4. Ambijentalna cjelina i džamije u Gornjim i Donjim Murićima	
5. Ambijentalna cjelina i crkva u selu Karanikići	
6. Ambijentalna cjelina i crkva u selu Krnjice – Brod i Liman	
7. Ambijentalna cjelina i crkve Sv. Nikole, dvootlarna crkva Sv. Jovana i arhandela Mihaila, Seoca	
8. Godinjski zaliv – staro Godinje Lekovići, ostaci dvora Balšića, crkve Sv. Nikole i v. Jovana sa starim grobljem, tvrđavica – kula Pandurica	Crmnica
9. Nekropola Kuti	
10. Nekropola Mijeje	
11. Prapatna ?!	
12. Ambijentalna cjelina i stara živopisana crkva Sv. Nikole sa ikonostasom Đinovskih, Zabes	
13. Ambijentalna cjelina Boljevići, crkvište Sv. Andrije u zaseoku Crkvište, crkva Sv. Nikole u zaseoku Brijege i dvojna crkva svetih Jovana i Nikole	
14. Virpazar – stambena i javna arhitektura, tri stara mosta, Njegoševa kulica na Kariću sada sa spomenikom, Crkva Sv. Gospođe	

15. Crkva u Milovićima	
16. Crkva u Komarnu	
17. Poseljani, selo mlinova	Riječka nahija
18. Crkva Sv. Petke, Čukovići	
19. Crkve Sv. Nikole, Sv. Stefana i Dujevska pećina u Dujevi	
20. Crkva Sv. Nikole, Riječani	
21. Poluostrvo Prevlaka, ambijentalna arhitektura, crkva Sv. Nikole sa očuvanim ikonostasom Đinovskih, stari most na Čes koti, tvrđava, karaule i pećina	
22. Rijeka Crnojevića	
23. Crkva na Malenzi i Crkva Sv. Đorđa, Drušići	
24. Karučki zaliv – Ambijentalna arhitektura	
25. Ambijentalna cjelina i Crkva Sv. Nikole, Dodoši	
26. Ostaci crkve na Skupom i crkva Uspenja Hristovog na Sinjcu	Lješanska nahija
27. Ostaci crkve na Kosmači, Boljesestra, Malo Blato	
28. Lokalitet Čelije i crkva Sv. Trojice, Goljemadi	
29. Crkva u Grbavcima i Divan grad, između sela Grbavaca i Lekića	
30. Ruševine crkve u Lekićima	
31. Crkvište u Kuriocima	Zeta
32. Gradina Ljuteza i crkva Sv. Ilije u Ponarima	
33. Tumuli u Gornjim Vukovcima	
34. Crkvište i stara škola u Goričanima	
35. Crkva Sv. Petke, Kurilo	
36. Crkva Sv. Dimitrija, Bijelo Polje	
37. Nekropla i crkvište na Plavnici	
38. Ostaci crkve na Valezi i crkva Sv. Đorđa, Berislavci	
39. Crkva Sv. Luke, Gostilj	
40. Nekropola Vujačića Mahala u Golubovcima	
41. Crkva Sv. Petke, Golubovci	
42. Stari Viganj, arheološki lokalitet, Mataguži	
43. Kuća Marića, Mataguži	
44. Crkva Sv. Nikole i džamija, Vranj	
45. Staro naselje Podhum	Malesija
46. Staro groblje i crkvište u Vuksanlekićima	
47. Ostaci utvrde Samobor	

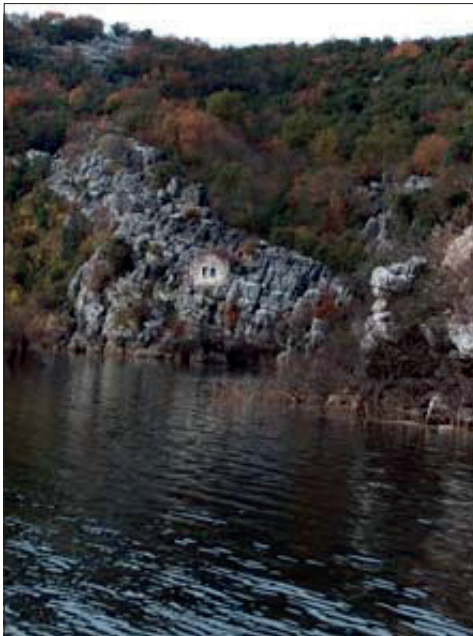
Rijeka Crnojevića – potreba integralne zaštite

Na Skadarskom jezeru postoje prostori koje je trebalo integralno zaštititi ali usljed sticaja raznih okolnosti to se nije dogodilo pa se može reći da se služba zaštite spomenika kulture Crne Gore ogriješila što barem nakon zemljotresa iz 1979. godine nije pravno i fizički zaštitila istorijske, kulturne i prirodne vrijednosti Rijeke Crnojevića i Godinja.

Velika istorijska priča na Rijeci počinje padom Skadra pod tursku vlast kada prijezerski dio zetske države biva ugrožen nadirućom vojnom silom. Sluteći realnu opasnost da će i njegov Žabljak pasti, Ivan Crnojević 1475. godine seli svoju prijestonicu na uzvišenje Obod iznad Rijeke. Novo sjedište najznamenitijeg od Crnojevića je bio mali utvrđeni grad sa skala-

ma, mostom i mlinovima na izvorištu Rijeke. Dvorski život u novoj prijestonici nije dugo trajao jer se nadiranje Turaka nastavilo i Obod je osvojen i porušen. Na tom mjestu, po oslobođenju Ceklinjani su podigli (1743. godine) crkvu Sv. Nikole. Na samom početku XIX vijeka osnovano je naselje uz rječni tok koje se tek tada počinje nazivati Rijeka Crnojevića, a Obod na uzvišenju – Riječki grad. Do sredine istog vijeka naselje prerasta u malu varoš sa kućama koje više nijesu prizemne već spratne sa trgovinom i zanatima u prizemlju. Od 1810. godine Petrovići počinju iskazivati veće zanimanje za ovaj prostor pa vladika Petar I boraveći tokom zime na jezeru često na Obodu zasjeda „kulukom”, crnogorskim sudom. Osniva i pazar sa subotom

kao glavnim pazarnim danom. Takođe, izgradio je kuću za zimski boravak koja je u narodu bila poznata kao „šegarnica” Godine 1853. i knjaz Danilo gradi zimovnik i poznati stari kameni most, na mjestu starog drvenog mosta iz Njegoševog doba. Tih godina je u Rijeci izgrađena i škola. Turskim napadom 1862. godine, spaljena je Rijeka Crnojevića. Zbog već stečenog imetka i razrađene trgovine brzo se oporavila, pa knjaz Nikola samo pet godina kasnije osniva vojnu radionicu ili „fabriku oružja” na Skali, blizu manastirskog mlina. Godine 1870. ustanovljena je pošta i redovni saobraćaj sa Plavnicom i Vir-Pazarom, a naredne godine u blizini crkve na Obodu podignuta je „kaluđerska kuća” koja je služila i kao škola. Na imanju Ljeskovac, 1884. godine, posljednji crnogorski kralj sa-

gradio je kuću za zimski boravak. Pored spratnog zdanja dvorca i obližnje kapele, kompleksu je pripadala i kuća za posluhu, stražarnica, zimska bašta i štale. U neposrednoj blizini dvora, sa druge strane Rijeke, preko mosta bio je brodski pristan i lovište. Podizanjem fabrike za preradu ribe 1947. godine, u samom kompleksu, potpuno je poremeće-

na prvobitna zaokruženost dvorskog kompleksa Ljeskovac, a u neposrednoj blizini u drugoj polovi XX vijeka, pored mosta na Ljeskovcu postavljen je i Spomenik palimD u oslobodilačkoj borbi NOR-u.

Rijeka Crnojevića je dakle, urbanističko arhitektonska i ambijentalna cjelina sa posebnim kulturno istorijskim značajem za Crnu Goru. Zaštićeni Obod Crnojevića, crkva Sv. Nikole na Riječkom gradu, Danilov most i Kuća Sv. Petra Cetinjskog jesu suština naslijeđene vrijednosti prijestonice Riječkog grada, Rijeke varošice i pazara. Međutim cjelovita Rijeka Crnojevića sa izrazitim istorijskim, ambijentalnim, arhitektonskim i urbanističkim vrijednostima, nikada nije formalno-pravno zakonom zaštićena.⁸ Čak ni činjenica da se na tom malom prostoru nalaze četiri pojedinačno zaštićena spomenika kulture čije se kontakt zone međusobno prepliću ili dodiruju nije joj pomogla da očuva i unaprijedi zatečene spomeničke vrijednosti. Naprotiv, u posljednjih nekoliko decenija ona je stagnirala, a naslijeđene kulturno istorijske vrijednosti neoGržavane, prepuštene vremenu, polako su se urušavale. Savremene intervencije, kako na javnim površinama Riječkog pazara tako i na pojedinačnim objektima, s aspekta službe zaštite, uglavnom zaslužuju riječi kritike. Uvjeren sam da se Rijeka Crnojevića integralno zaštitila ne bi bila danas prepoznata kao mjesto zaboravljenih vrijednosti. Krajem XIX i početkom XX vijeka doživjela je svoj najveći uspon. Rijeka Crnojevića koju želimo sačuvati u procesu revitalizacije treba da ima duh toga vremena. Duh napretka i bogatstva moguće je na više načina valorizovati i u XXI vijeku.

⁸ Prvi pokušaji njene zaštite očituju se u izradi UP nakon zemljotresa iz 1979. godine kada je i sačinjen Predlog za uvođenje u Registar zaštićenih spomenika kulture – Rijeke Crnojevića, oktobar 1979. kao ambijentalno urbanistička cjelina na potezu od Hotela Obod i OŠ do starog „Palaca”. Dvije godine kasnije urađen je Projekat uređenja naselja Rijeka Crnojevića, investitor SIZ za komunalnu djelatnost i uređenje građevinskog zemljišta, obrađivač Zavod za društveni razvoj Ljubljana, novembar 1981, ali na žalost nije poštovan.

Opšte smjernice i mjere zaštite kulturne baštine Skadarskog jezera proističu iz raznolikosti naslijeđenih vrijednosti i nedovoljno dobrog dokumentacionog i fizičkog stanja kulturnih dobara i evidentiranog kulturnog nasljeđa. Za poboljšanje stanja i unapređenje kulturnog nasljeđa potrebno je mnogo vremena, znanja i novca. U tom smislu potrebna je nastaviti arheološka rekognosciranja i *istraživanja*, potom istraživanja istorijskih izvora te arhitektonska i etnografska istraživanja objekata i prostora. Izrada *Studije zaštite kulturne baštine* po vrstama je nužna da bi omogućila *spomeničku valorizaciju* koja će između ostalog ponuditi i prioritete za *pravnu i fizičku zaštitu* valorizovane kulturne baštine. Novu i noviranu *plansku i projektnu dokumentaciju* treba kontinuirano raditi da bi *programi namjene i prezentacije* bili usklađeni s mogućnostima i potrebama. U posljednje vrijeme puno nade u bolje upravljanje potencijalima i resursima objekata i prostora, stručne službe polažu i na menadžment planove pa, ako je i to jedno od rješenja za očuvanje i unapređenje svih vrijednosti i ljepota Skadarskog jezera treba planirati i izradu *Menadžment plana* kulturnog nasljeđa Skadarskog jezera.

Posebna preporuka kojom i završavam ovaj prilog je i podsjećanje da bez proučavanja i poznavanja albanske kulturno istorijske i graditeljske baštine nema cjelovite slike o crnogorskom kulturno istorijskom i graditeljskom nasljeđu. Tu prije svega mislim na grobnu crkvu zetskih vladara, na Sv. Srđ i Vakh na Bojani. Na Teutin i Agorov Rosaf, na Skadar koji je branio Ivan Crnojević (1474. godine) i pod kojim su ginuli i Crnogorci početkom XX vijeka. Bez poznavanja Elbasana nema potpunog razumijevanja ni kneza Vladimira i nasljeđa koje se tako čudesno živo vezuje za njegovo ime i vrijeme.

LITERATURA

- [1] *Skadarsko jezero*, CANU, Naučni skupovi, knjiga 9, Titograd 1983.
- [2] Rajka Vujošević, *Skriptorij Skadarskog jezera*, CANU, Naučni skupovi, knj. 9, Titograd 1983.
- [3] T. Vujačić, *Arhitektura i stanovanje na obali Skadarskog jezera (Zeta – Godinje – Karuč)*, Etnolog br. 2, Skopje 1992.
- [4] Andrija Jovičević, *Zeta i Lješkoplje – Skadarsko jezero*, Podgorica 1999.